

**INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDA YORDAMCHI QAHRAMONLAR
TIZIMI: FUNKSIONAL FRAGMENTLAR VA IKKILAMCHI
AKTANTLAR**

(A. Brontëning "The Tenant of Wildfell Hall" va Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanlari qiyosida)

Normo'minova Najibabonu Dilmurod qizi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti magistranti

Annotatsiya. Tezisdan ingliz Viktoriya realizmi va o'zbek jadid nasrida yordamchi qahramonlarning narrativ, diskursiv hamda mafkuraviy vazifalari qiyosiy-narratologik aspektida tahlil qilinadi. Muallif tomonidan taklif etilayotgan taksonomiya — "funksional fragment" va "ikkilamchi aktant" tushunchalarining ajratilishi — asosida Anne Brontëning "The Tenant of Wildfell Hall" (1848) hamda Cho'lponning "Kecha va kunduz" (1935–1936) romanlarida ijtimoiy hokimiyatning protagonist ongi orqali emas, balki uni o'rab turgan qahramonlar tizimi orqali taqsimlanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: yordamchi qahramon, qahramonlar tizimi, qahramon maydoni, narratologiya, funksional fragment, ikkilamchi aktant, jadid nasri, Viktoriya realizmi, kolonial modernlik, feminist narratologiya.

1. Muammoning qo'yilishi

Jahon adabiyotshunosligida qahramon muammosi ikki ming yildan ortiq davr mobaynida o'rganib kelinayotgan bo'lsa-da, protagonist atrofidagi obrazlar uzoq vaqt tadqiqotning ikkinchi darajali ob'ekti bo'lib qoldi. Aristotelning "Poetika"sida xarakter (ethos) syujetga (mythos) bo'ysundirilgani, E. M. Forsterning "yassi" va "hajmli" obrazlar tipologiyasi, K. Hamiltonning "statik" va "kinetik" qahramonlar ajratmasi — bularning barchasi psixologik chuqurlikni narrativ ahamiyat bilan tenglashtiruvchi ierarxik qarashni mustahkamladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu qarash tubdan o'zgardi. M. Baxtinning dialogizm va polifoniya nazariyasi ikkinchi darajali obrazlarni protagonist mustaqil ifodalay olmaydigan mafkuraviy pozitsiyalarning strukturaviy zarur tashuvchisi sifatida ko'rsatdi; J. Jenett qahramonning ahamiyati uning ichki sifatlari bilan emas, narrativ diskurs — fokalizatsiya taqsimoti, murojaat chastotasi, baholovchi ramka — orqali belgilanishini isbotladi; A. Woloch esa "qahramon maydoni" (character-space) va "qahramonlar tizimi" (character-system) tushunchalari yordamida "ikkinchi darajalilik"ni obrazning ichki xususiyati emas, balki narrativ e'tiborning notekis taqsimlanishidan kelib chiqadigan samara sifatida ta'rifladi.

Biroq bu nazariy yutuqlar asosan G'arb adabiy an'anasi doirasida qo'llanildi. O'zbek jadid nasri, xususan Cho'lpon romani, milliy

adabiyotshunoslikda ko'proq mafkuraviy va tarixiy jihatdan tadqiq etilib (D. Quronov, Sh. To'ychiyeva), ikkinchi darajali obrazlarning narratologik va uslubiy vazifalari tizimli o'rganilmagan. Qiyosiy tekislikda esa Viktoriya davri ingliz romani bilan jadid nasri umuman yondashtirilmagan. Mazkur tadqiqot ana shu ikki bo'shliqni bir vaqtda to'ldirishga qaratilgan.

2. Nazariy-metodologik asos: ikki toifa

Tanqidiy amaliyotda "ikkinchi darajali" va "yordamchi" atamaları ko'pincha bir-birining o'rnida ishlatiladi, bu esa tahlilni noaniqlashtiradi. Shu sababli tadqiqotda ikki toifani ajratuvchi taksonomiya taklif etiladi.

Funksional fragment — matnda bir yoki bir necha marta ko'rinadigan, ichki olami ochilmaydigan, ammo muayyan ijtimoiy tilni (Baxtin ma'nosidagi ijtimoiy nutqni) matnga bir martalik kanal sifatida olib kiruvchi obraz. Uning vazni takroriylikda emas, olib kirgan baholash tizimida namoyon bo'ladi.

Ikkilamchi aktant — narrativ davomida qaytalanuvchi, protagonist bilan barqaror munosabatda bo'lgan, muayyan mafkuraviy pozitsiyani izchil tashuvchi obraz. Uning nutqi matn ichida sinovdan o'tkaziladi, e'tiroz bildiriladi yoki tasdiqlanadi; ya'ni ijtimoiy diskurs u orqali shunchaki kiritilmaydi, balki muzokara qilinadi.

Ajratmaning mezoni miqdoriy emas, sifatiy va diskursivdir: obraz ijtimoiy tilning bir martalik o'tkazgichimi yoki shu til qayta-qayta sinaladigan barqaror tugunmi. Ushbu taksonomiya V. Propp funksiyalari va A. J. Greymas aktantlar modelini inkor etmaydi, balki ularni amaliy o'qish quroliga aylantiradi; Yu. Lotmanning semiosfera va chegara nazariyasi esa obrazning madaniy fazodagi o'rnini belgilashga imkon beradi. Tahlil metodi sifatida qiyosiy adabiy tahlil, narratologik tahlil (fokalizatsiya, erkin bilvosita nutq, qahramon maydoni), uslubiy yaqin o'qish va kontekstual tarixiy-madaniy talqin qo'llanildi.

3. "The Tenant of Wildfell Hall": normativ nutq va g'iybat epistemologiyasi

Brontë romanining me'moriy yechimi shundaki, Helen Grem o'quvchiga o'zi so'zlagunga qadar jamoa nutqi orqali "tanishtiriladi". Muallif hamma narsani biluvchi hikoyachidan ongli ravishda voz kechib, ma'noni g'iybat, xat, kundalik va qayta hikoya qilingan dialog kabi bilvosita kanallarga taqsimlaydi.

Gilbertning otasi matnda atigi bir marta — o'lim to'shagidagi vasiyat orqali tilga olinadi, ya'ni tipik funksional fragment. Ammo shu qisqa nutqda patrilineal merosxo'rlik mafkurasi to'liq mujassam: shaxsiy intilish axloqiy zaiflik sifatida belgilanadi, ideal erkaklik esa ota izidan borishga tenglashtiriladi. Mrs Maxwell va Mrs Markham — ikkilamchi aktantlar. Birinchisi nikohni ratsional bozor hisobi sifatida taqdim etadi: "avval o'rgan, keyin ma'qulla, so'ngra sev"; bunda sevgi motiv emas, tahlilning yakuniy bosqichiga aylanadi. Ikkinchisi esa gender rollarini

tabiiy zarurat darajasiga ko'taradi:

"Then you must fall each into your proper place. You'll do your business, and she, if she's worthy of you, will do hers; but it's your business to please yourself, and hers to please you." (Ch. 6)

Bu yerda grammatik shakl ijtimoiy talabni tabiat qonuni sifatida kodlashtiradi. Mrs Wilson va Jane Wilson kabi obrazlar esa jamoaviy bilim instituti vazifasini bajaradi. Muallif Mrs Wilsonni "whose character is not worth describing" deya psixologiyadan mahrum qilarkan, aynan shu qisqalik uning individ emas, ijtimoiy funktsiya ekanini ta'kidlaydi. Natijada g'iybat tarmog'i fakti tekshirish o'rniga ishonarlilik ishlab chiqaradi: jamoa Helenning "aybi"ni kashf etmaydi — uni yaratadi. Ayblov asosi qilmish emas, shaffoflik normasiga bo'ysunmaslikdir.

4. "Kecha va kunduz": vositachilik, sukut va kolonial ierarxiya

Cho'lpon romanida yordamchi obrazlar ikki qavatli mafkuraviy yukni ko'taradi: an'anaviy patriarxal tartib va mustamlaka ma'muriy ierarxiyasi. Hokimiyat yagona markazda emas, mahkamalar, xonadonlar, diniy guruhlar va nomsiz olomon orasida taqsimlangan holda aylanadi; yordamchi obrazlar esa uni tarjima qiluvchi, uzatuvchi va odatiylashtiruvchi vositachilardir.

Mingboshi — rasman saylangan, amalda nazorat qilinadigan oraliq figura; uning obro'si Miryoqubning norasmiy tajribasi, pul va aloqalariga tayanadi, ya'ni haqiqiy hokimiyat rasmiy unvonda emas, qoidani buza oladigan shaxsdir. Noyib to'ra xonadonidagi sahnada Miryoqub jismonan hozir, biroq suhbat rus tiliga ko'chishi bilan diskursdan chiqariladi — H. Bhabha ta'riflagan "otalarcha nigoh" va infantilizatsiya mexanizmining yorqin namunasi. Ko'cha devoridan eshitilgan anonim "sovuq ovoz" esa patriarxal nazorat faqat ota yoki er orqali emas, nomsiz jamoaviy kuzatuv orqali ham amalga oshirishini ko'rsatadi; bu — sof funksional fragment, devorni esa matn ramziy nazorat texnologiyasiga aylantiradi.

Razzoq so'fi, aksincha, ikkilamchi aktant sifatida ayol nutqining ontologik man etilishini diniy dalil bilan asoslaydi va bu pozitsiya matn davomida qayta-qayta sinovdan o'tadi. "Empire" epizodidagi ismi tilga olinmagan ayolning tushunmovchiligi — "Nima dedingiz? Tushunmadim" — siyosiy ma'noning maishiy-tijoriy tekislikka siljishini ko'rsatuvchi strukturaviy zaruratdir: agar bu tushunmovchilik bo'lmasa, sahnaning mafkuraviy ma'nosi ham yuzaga chiqmaydi. Nihoyat, Cho'lponning ellipsis va tugallanmagan gap usuli aytilmagan narsani aytilgandan kuchliroq qiladi:

"— Ilgari..... minboshi o'lgurga..... bermayman, deb kelib edingiz... Qo'rsayib... maqtanib edingiz.... 'Benamozga... qiz yo'q!' degan edingiz.... qani u qo'rsayishlar?"

Shuningdek, "sart" etnonimi, A. Xolid ko'rsatganidek, tasniflovchi emas, kamsituvchi vosita sifatida ishlaydi va imperiyaviy ustunlikni leksik darajada moddiylashtiradi.

5. Qiyosiy sintez

Ikki qahramonlar tizimining qiyosi har ikki an'ana adabiyotshunosligi alohida holda yuzaga chiqara olmaydigan natijani beradi.

Birinchidan, strukturaviy o'xshashlik. Madaniy jihatdan bog'lanmagan va deyarli bir asr farq bilan yozgan Brontë ham, Cho'lpon ham ijtimoiy hokimiyatni tasvirlashning bir xil formal yechimiga keldi: mafkuraviy dalil protagonist ongi orqali emas, uni o'rab turgan qahramonlar tizimi orqali taqsimlanadi.

Ikkinchidan, reflektivlik. Normani o'rnatuvchi obrazlarning o'zi ham shu normaga bo'ysunadi: Mrs Maxwell nikoh bozorining qoidalarini o'zi shu qoidalar ichida omon qolgani uchun uzatadi, Razzoq so'fi esa ayol nutqi ustidan nazoratni o'z mavqeyi shu nazoratga bog'liq bo'lgani uchun himoya qiladi. Demak, hokimiyat tashqaridan yuklanmaydi — u tizim ichidan, oddiy odamlarning samimiy e'tiqodi orqali qayta ishlab chiqariladi.

Uchinchidan, madaniy jihatdan o'ziga xos farq. Brontëda asosiy mexanizm — g'iybat va obro' diskursi, ya'ni ovozning ortiqchaligi: jamoa Helen haqida u so'zlagunga qadar gapiradi. Cho'lponda esa mexanizm teskari — vositachilik, tarjima va sukut, ya'ni ovozning yetishmasligi: ayol nutqi muntazam ravishda uchinchi shaxsga o'tkaziladi yoki umuman aytilmay qoladi.

To'rtinchidan, har ikki holatda yordamchi obraz nafaqat ijtimoiy vakil, balki bevosita aytib bo'lmaydigan narsani aytishning formal strategiyasi — Viktoriya davri axloqiy senzurasini va mustamlaka sharoitidagi siyosiy cheklov bir xil badiiy yechimni taqozo etgan.

Xulosa

Tadqiqot natijalari quyidagicha umumlashtiriladi. Birinchidan, "ikkinchi darajalilik" obrazning sifati emas, narrativ taqsimot samarasi bo'lib, funksional fragment va ikkilamchi aktant ajratmasi bu samarani aniq mezonlar asosida o'lchash imkonini beradi. Ikkinchidan, taklif etilgan taksonomiya bir madaniy an'ana doirasida cheklanib qolmaydi: u ikki mustaqil adabiy tizimga bir xil samaradorlik bilan tatbiq etildi, bu esa uning tashiluvchanligini tasdiqlaydi. Uchinchidan, jadid nasrini narratologik quroldan foydalanib o'qish Cho'lpon romanining mafkuraviy mazmunini emas, balki shu mazmunni yuzaga chiqargan badiiy mexanizmni ochib beradi. Tadqiqot natijalaridan Viktoriya davri adabiyoti, o'zbek adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik va narratologiya bo'yicha universitet kurslarida foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho'lpon A. Kecha va kunduz. – Toshkent: Sharq, 2000. – 288 b.
2. Qur'onov D. Cho'lpon nasri poetikasi. – Toshkent: Sharq NMAK, 2004. – 288 b.
3. To'ychiyeva Sh. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida ijodkor dunyoqarashi va badiiy uslub muammolari. – Toshkent: O'zR FA, 2006. – 180 b.
4. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская

Россия, 1979. – 320 с.

5. Brontë A. The Tenant of Wildfell Hall. – London: Penguin Classics, 1996. – 528 p.

6. Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. – Ithaca: Cornell University Press, 1980. – 285 p.

7. Woloch A. The One vs. the Many: Minor Characters and the Space of the Protagonist in the Novel. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – 391 p.

8. Bhabha H. K. The Location of Culture. – London: Routledge, 1994. – 408 p.

9. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015. – 456 p.

10. Cholpon A. Night and Day / Transl. by C. Fort. – Boston: Academic Studies Press, 2019. – 412 p.